

تحلیل رویکرد ارتباطات امام باقر (علیه السلام) با فرقه زیدیه با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام (PDAM)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۱۳

عاطفه خانی*

حسین خاکپور**

هادی زینی***

چکیده

در دوران پرفرازونشیب امام باقر (علیه السلام) جریان‌ها و فرقه‌های مختلفی در میان شیعه و اهل سنت شکل گرفت. تلاش این فرقه‌ها، اثبات حقانیت خود و تضعیف جایگاه طرف مقابل است؛ از این رو، رویارویی فرقه‌های شیعه با امامان معصوم (علیهم السلام) از جایگاه مهمی برخوردار است. رویکرد امام باقر (علیه السلام) با فرق انحرافی یکی از ضروریات مهم تاریخی است که به شدت با مسئله امامت، حاکمیت و حکومت اسلامی مرتبط بوده، قابل تعمیم در برخورد با جریان‌های نوظهور معاصر بوده و نیازمند تحلیل گفتمان است. یکی از مهم‌ترین فرقه‌ها شیعه زیدیه است. در مقاله پیش‌رو به روش توصیفی - تحلیلی، با استفاده از روش تحلیل گفتمان پدام - با بهره‌گیری از توانایی‌های این گفتمان در قالب متغیرها و مقوله‌های عملیاتی - نحوه برخورد امام (علیه السلام) با زیدیه، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است و همچنین باتوجه به شیوه برخورد امام (علیه السلام) با سران و پیروان زیدیه این نتیجه به دست آمد که بیشترین درصد رویکرد رفتاری امام، رویکرد دفعی است.

واژگان کلیدی: امام باقر علیه السلام، ارتباطات، زیدیه، پدام.

* دانشجوی کارشناسی ارشد رشته علوم حدیث، گرایش تفسیر دانشگاه سیستان و بلوچستان

khani@pgs.usb.ac.ir

* دانشیار و عضو هیئت علمی گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه سیستان و بلوچستان (نویسنده مسئول)

dr.khakupour@theo.usb.ac.ir

zeini@theo.usb.ac.ir

*** استادیار علوم قرآن و حدیث دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

دوران امام باقر (علیه‌السلام) عصر بروز فتنه‌ها، جنبش‌های سیاسی و نیز دوره ظهور گرایش‌های مذهبی و نحله‌های گوناگونی نظیر زیدیه، غلات و ... بود. در این دوره که آزادی سیاسی - مذهبی در حد گسترده‌ای وجود داشت درهای گفتگو و ارتباطات فرهنگی به روی فرهنگ‌های بیگانه نیز گشوده شد، همچنین مناسبات و اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و نظامی در حال تغییرهای جدی بود؛ به طوری که درخصوص تعاملات فرقه‌های مذهبی، بی‌گمان رهبران و بزرگان آن‌ها در نوع ارتباط پیروانشان نقش اساسی داشتند. استفاده‌های علمی رهبران زیدیه از مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) با حضور در جلسات درس آن‌ها، نمونه‌ای از این اثرپذیری و اثرگذاری است که آشکارترین جلوه تعامل فرهنگی آن‌ها به‌شمار می‌رفت. گرچه زیدیان به امامت امامان شیعه - جز سه امام نخست - معتقد نبودند ولی بسیاری از علمای زیدی در عصر حضور ائمه شیعیان امامیه از وجود آنان بهره برده و از معارف بی‌کران دریای علم اهل بیت (علیهم‌السلام) استفاده کردند. از سوی دیگر نیز پژوهش پیش رو اهمیت و ضرورت دارد؛ توضیح این که در عصر حاضر نیز شاهد مطرح شدن و تبلیغ فرقه‌های مختلف اسلامی و غیر اسلامی در همه دنیا و در جامعه اسلامی ایران هستیم. بنابراین بازیابی روش‌هایی که بتوان باتکیه بر آن با این فرقه‌ها برخورد مناسب انجام داد، امری ضروری است و به‌خصوص به دست آمدن روش‌های خاص و یافتن الگویی رفتاری امام باقر (علیه‌السلام) در مواجهه و مقابله با زیدیه، قابل‌کاربست برای رویارویی با فرقه‌های نوظهور عصر حاضر است.

براین اساس بررسی رفتارشناختی امام که حاوی بهترین برخوردها در تعاملات با فرقه زیدیه است اهمیت می‌یابد. این بررسی‌ها بیشتر مربوط به بخش ارتباطات امام (علیه‌السلام) است که در مواجهه با سران زیدیه صورت گرفته است. روش کار در پژوهش پیش‌رو به این شکل است که روش پدام به‌عنوان الگو زیرساخت اولیه در نظر گرفته شده و باتوجه به تحقیقات پیشین نگارندگان (خاکپور، ۱۳۹۶)، روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) در برخورد با سران زیدیه به‌مثابه یک گفتمان در نظر گرفته شده و پژوهشی بینارشته‌ای شکل گرفته است.

۱- سؤال اصلی تحقیق

باتوجه به اهمیت این موضوع یافتن پاسخ پرسش زیر را وجهه همت خود قرار داده ایم:
امام باقر (علیه السلام) چه رویکردهایی در مواجهه با سران فرقه زیدیه در پیش گرفته اند؟

۲- پیشینه پژوهش

باتوجه به تازگی رویکرد پژوهش پیش رو، فعالیت های مبتنی بر مدل سازی ارتباطات در نگاه اسلام، کم است. مدل های حسن بشیر، در حوزه علوم ارتباطات، در تألیفی با عنوان «دیپلماسی گفتمانی به بیان مدل ارتباطی در روابط بین الملل» اشاره شده و سایر تألیفات وی بیشتر به ترجمه و تبیین نظریه های ارتباطی غرب پرداخته است. مانند «نظریه پردازی درباره ارتباطات میان فرهنگی». مقالات دیگری که با موضوعات متفاوت در این زمینه به رشته تحریر درآمده که عبارت اند از:

محمد دهقانی (۱۳۹۶) در مقاله «مناسبات علمی و فرهنگی امامیه و زیدیه»، به بررسی تعاملات علمی و فرهنگی دو فرقه با یکدیگر پرداخته شده و نتایج این تعامل در شکوفایی علمی و فرهنگی آنها دیده می شود و در ضمن این تعامل هر دو گروه توانستند از ظرفیت های یکدیگر بهره مند شوند.

ملیحه اکبری (۱۳۹۶) در پایان نامه «رویکردشناسی امام رضا (علیه السلام) در مواجهه با فرق انحرافی» مؤلف با رویکرد میان رشته ای به تحلیل آموزه های امام رضا (علیه السلام) در قالبی نو به حل مسئله چگونگی ارتباطات امام رضا (علیه السلام) در مواجهه با منحرفین پرداخته است.

حسین خاکپور (۱۳۹۶) در مقاله «تحلیل رویکرد ارتباطات امام رضا (علیه السلام) با فرقه زیدیه» به معرفی گونه رفتاری امام رضا (علیه السلام) با فرقه زیدیه پرداخته شده است.

حسن بشیر (۱۳۹۲) در مقاله «گفتمان ولایت عهدی امام رضا (علیه السلام) میان دو رویکرد «زیست - قدرت» و «زیست - سیاست» در صدد است تا گفتمان ولایت عهدی را به مثابه یک گفتمان مؤثر در طرح دیدگاه های مربوط به سلطه و تدبیر بر اساس رویکرد زیست - قدرت و زیست - سیاست مورد تحلیل قرار دهد و برخورد مأمون عباسی

(رویکرد سلطه) و امام رضا (علیه‌السلام) (رویکرد تدبیر) را برپایه آن و با روش پدام مورد ارزیابی قرار دهد.

صفری روشانی (۱۳۹۱) در مقاله «تعاملات امام رضا (علیه‌السلام) با زیدیه» بیشتر به دیدگاه‌های امام رضا (علیه‌السلام) درباره شخصیت زید بن علی و قیام‌های علویان در عصر حضرت و دفاع از زید در مقابل زید النّار پرداخته شده است.

همچنین در این موضوع پایان‌نامه‌ای تحت عنوان «بررسی سیاست امامین صادقین (علیهم‌السلام) در برابر فرق انحرافی» (منصور باقرزاده، ۱۳۹۶) تدوین شده است. این پژوهش به دنبال آن بوده تا نشان دهد که در عصر پیشوایان معصوم به‌رغم حضور امامان چه علل و عواملی موجب پیدایش فرقه‌های شیعی گردید است و با روشن نمودن روش، سیره و سیاست امامین صادقین (علیهم‌السلام) نحوه برخورد ایشان با فرق انحرافی را مشخص نموده است.

فرجامی (۱۳۹۰) در رساله دکتری با عنوان «تأثیر حدیث زیدیه بر حدیث امامیه» در این رساله به موضوعاتی همچون: شرح حال راویان زیدی، ابعاد روایات آن‌ها، بیان اعتقادات و چگونگی تأثیر راویان زیدی بر منابع روایی امامیه پرداخته است.

۳- مبانی نظری

در زندگی ائمه معصومین شیعه (علیهم‌السلام) مشهور است که آن بزرگواران نه تنها هیچ ابایی از مواجهه با تفکرات غیرهمسو با اندیشه خود نداشتند، بلکه مشتاقانه با آن روبرو می‌شدند تا حق نمایان شده و راه هدایت انسان‌ها روشن‌تر گردد (امامی، ۱۳۹۵، ص. ۳). فشار امویان بر شیعه جز در دوران حکومت عمر بن عبدالعزیز-از سال ۹۹ تا ۱۰۱- در تمام دوران حکومت آنان به‌شدت ادامه داشت. روایت مفصلی از امام باقر (علیه‌السلام) درباره تحلیل اوضاع سیاسی شیعه و فشار خلفا از آغاز تا زمان آن حضرت نقل شده که مورد توجه محققان تاریخ است (نک: جعفریان، ۱۳۹۱، صص. ۳۱۲-۳۱۳). شیوه برخورد امام باقر (علیه‌السلام) با اندیشه‌های مختلف ازسویی خطرات آن‌ها را دفع می‌کرد و ازسوی دیگر، فرصتی مناسب برای ارائه فرهنگ مکتب اهل‌بیت (علیه‌السلام)، فراهم می‌آورد.

مبارزه دستگاه خلافت اموی و عباسی با شیعیان و پیروان اهل بیت از برجستگی ویژه‌ای برخوردار است. آنان تفکر شیعی را بزرگ‌ترین رقیب اندیشه سیاسی خویش می‌دیدند. به همان نسبت، برخورد متقابل شیعیان با آن‌ها بسیار تند بود. حتی تقسیم شیعیان نخستین به فاطمی و کیسانی، انشعابات علویان به زیدی و جعفری و انشعابات فرعی دیگر در نتیجه جدایی برخی، از راه و رسم امامان، پیوند وثیق با سیاست، نوع برخورد حاکمان سیاسی و نیز تحولات سیاسی آن زمان است (آقانوری، ۱۳۸۸، ص. ۴۱). اگر مکتب فکری خاصی از جانب اهل بیت (علیهم السلام) ارائه نمی‌شد که در مقابل این جریان‌ها بایستد، بی‌شک حقایق دین حفظ و به نسل‌های بعدی منتقل نمی‌شد. این نوشته به دنبال واکاوی روش‌ها و شیوه‌های برخورد امام باقر (علیه السلام) با زیدیان است.

۴- الگوی عملیاتی تحلیل گفتمان پدام

«الگوی عملیاتی تحلیل گفتمان» (PDAM)، روشی عملیاتی از تحلیل گفتمان برای تحلیل متون گوناگون، از جمله متون سیاسی و ارتباطی است که با بهره‌گیری از روش نورمن و فرکلاف و توسعه آن ارائه و معرفی شده است. این الگو، در بردارنده سه اصل رهیافت نورمن و فرکلاف با تفسیر جدید، به علاوه دو سطح عمیق و عمیق‌تر است، ضمن این‌که در آن از مفاهیمی مانند دال مرکزی، دال شناور، عنصر، وقته یا لحظه، تخصص، دلالت‌های ضمنی متن، هژمونی، مفصل‌بندی و بینامتنیت که در لاکلا و موفه دیده می‌شود، استفاده شده است.

الگوی عملیاتی تحلیل گفتمانی، بر دو پایه تحلیل لایه‌های سطح متن و عمق متن در پنج بُعد سطح سطح، عمق سطح، سطح عمق، عمق عمق و عمیق‌تر استوار است. «در سطح سطح، یا فوقانی‌ترین لایه متن، ساختار بیرونی و شکل بیان یا نمود گفتمان را می‌توان جستجو کرد. عمق سطح که عمیق‌ترین لایه سطحی متن است، ساختار درونی یا محتوای بیان را در بردارد. در سطح عمق یعنی فوقانی‌ترین سطح از عمق متن، محتوای مشخص متن قرار دارد. انتخاب حوادث داستانی یا خبری یا موضوعات مطرح شده در متن و دلیل این انتخاب، در این لایه از متن واقع شده است. در عمق عمق، ساختارهای کلان واقع شده‌اند. محتوای گفتمان، نقش و کارکرد اجتماعی متن و نقش آن در فرهنگ

و دانش اجتماعی - فرهنگی مخاطب و بالاخره ساختارهای فرهنگی، اجتماعی و حتی تاریخی دربرگیرنده متن، از جمله ساختارهای کلانی هستند که شکل دهنده این لایه متن یعنی عمق محسوب می‌شوند» (میرفخرایی، ۱۳۸۳، ص. ۲۵)؛ و در مرحله عمیق‌تر، نگاهی کاملاً کلان به متن و رابطه آن با زمینه و فرامتن خواهد شد و محورهای اصلی و جزئیات گفتمان متون استخراج، بررسی و تبیین می‌شوند.

سه مرحله سطح سطح، عمق سطح، سطح عمق، به شکل سه محور اساسی ذیل مطرح شده‌اند:

۱- برداشت از اصل متن، ۲- جهت‌گیری و گرایش متن، ۳- تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن (بشیر، ۱۳۸۵، ص. ۸) به عبارت دیگر، متن به‌عنوان یکی از بخش‌های اصلی تحلیل، باید مورد توجه و مطالعه جدی قرار گیرد.

«در مرحله بعدی، جهت‌گیری‌ها و گرایش‌های متن، به شکل جزئی و کلی و با توجه به لایه‌های سطحی و عمیق متن در سطوح مختلف متن، مورد توجه، مطالعه و ارزیابی قرار می‌گیرند» (میرفخرایی، ۱۳۸۳، ص. ۱۴).

مرحله عمق عمق؛ در این شیوه تحلیل پیشنهادی شامل دو مرحله است: ۱- مرحله عمیق و ۲- مرحله عمیق‌تر؛ که اولی برای مرحله نسبتاً کلان عمق عمق که بیانگر روابط بینامتنیت درون و بیرون متن است و دومی، برای مرحله کاملاً کلان عمق است که باتکیه بر ساختارها و اطلاعات مرتبط فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، دینی و تاریخی در تلاش است که گفتمان حاکم بر متن را با گفتمان‌های بیرون متن (ولی مرتبط با آن) پیوند و مقایسه نماید.

به این ترتیب، می‌توان مجموع دو مرحله اول و دوم این الگو (سطح سطح و عمق سطح) را مشابه با مرحله اول الگوی تحلیل گفتمانی فرکلاف یعنی توصیف در نظر گرفت. مرحله سوم این الگو (سطح عمق) را نظیر مرحله دوم الگوی تحلیل گفتمانی فرکلاف یعنی تفسیر ارزیابی کرد و در نهایت مراحل چهارم و پنجم این الگو (سطوح عمیق و عمیق‌تر) را در چارچوب مرحله سوم الگوی تحلیل گفتمانی فرکلاف یعنی تبیین تعریف کرد. به این ترتیب، مجموع پنج مرحله مزبور تشکیل دهنده تحلیل گفتمانی مورد نظر خواهد بود. با چنین شیوه‌ای، می‌توان اطمینان یافت که با هر مرحله از تحلیل، بخشی از

معنا در حلقه‌های مختلف، روشن شده و درنهایت، در مرحله پایانی تحلیل گفتمان، حلقه‌های معنایی مزبور، معنای کامل ارائه شود (بشیر و حاتمی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۱).

۱-۴- روش «پدام» در تحلیل متون دینی

در روش تحلیل گفتمان بر پایه پدام دو عنصر «زمینه» یا «بافت» و «فرامتن» نقش اساسی در خلق و کشف گفته‌ها و ناگفته‌ها دارد. بینامتنیت‌ها و گفتمان‌گونگی‌ها، اگرچه در فرایند تحلیل گفتمان بسیار حائز اهمیت‌اند؛ اما به‌عنوان تکمیل‌کننده رابطه‌ای است که بر اساس مفصل‌بندی‌های ایجادشده میان درون و بیرون متن استوار است. به‌عبارت‌دیگر، بینامتنیت‌های درون و بیرون گفتمانی، بیش از آن‌که در تعیین دال‌های اساسی با عناصر محوری گفتمان نقش داشته باشند، در تبیین چگونگی دخالت آن‌ها در خلق معنا و در حقیقت «توسعه معنایی» به‌ویژه در ذهن مخاطبان که اساس کلیه رویکردهای مربوط به «قرائت‌های گوناگون» است، نقش محوری دارند.

برخلاف آنچه در تحلیل متون غیردینی، بحث زمینه، حائز اهمیت اساسی نیست، در تحلیل متون روایی به‌عنوان مصداقی از متون دینی، بینامتنیت‌های درون‌متنی و برون‌متنی، دارای اهمیت اساسی بوده و در حقیقت، می‌توانند به دلیل عدم ثبت زمینه‌های خلق گفتمان مربوط به روایت‌ها، به‌مثابه جایگزینی - نه کامل بلکه نسبی - تلقی شوند.

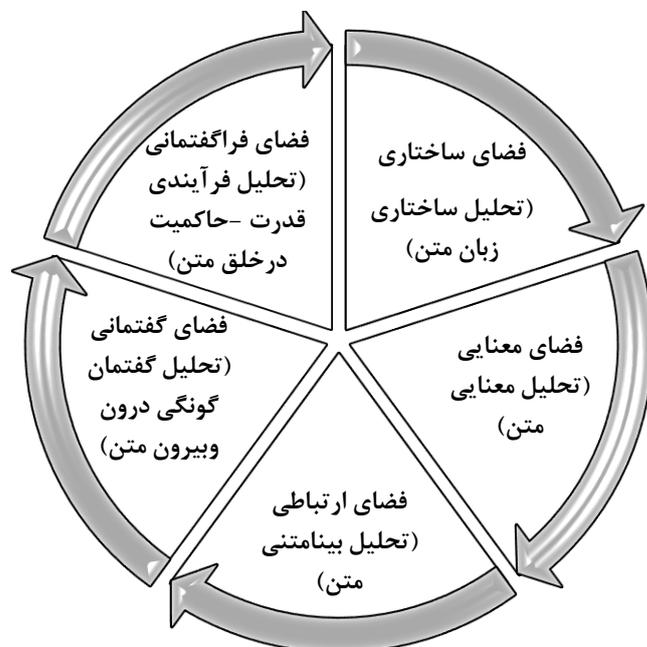
در روش پدام برای تحلیل متون غیردینی، تبیین رابطه متن و فرامتن در زمینه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و غیره پنج سطح تعیین شده، اما در تحلیل گفتمان متون دینی، این پنج سطح به پنج فضا نام‌گذاری شده که منعکس‌کننده «فضای متنی و بینامتنی» مؤثر در خلق گفتمان روایی است. این پنج فضا عبارت‌اند از: فضای ساختاری، معنایی، ارتباطی، گفتمانی و فراگفتمانی. تحلیل و الگوی پیشنهادی نگارندگان بر این روش بیانگر آن است که فضای پیشاساختاری نیز باید در تحلیل متون دینی موردتوجه قرار گیرد. پیشاساختار خود متکی بر عوامل درونی و بیرونی است. ازجمله عوامل درونی آن مبانی اعتقادی و جهان‌بینی امام (علیه السلام) است و از عوامل بیرونی می‌توان بر فضای قدرت، سیاست و عوامل دیگر استوار باشد. ناگفته نماند که عنصر تقیه نیز در

برخی موارد نباید فراموش شود. چه بسا گفتمان امام بر اصل تقیه، به عنوان پیشاساختار، استوار باشد.

در فضای ساختاری: زبان، ساختارهای زبانی، روابط دستوری و عوامل مؤثر بلاغی، مورد توجه قرار می گیرند. در فضای معنایی: معنای زیرین مورد توجه است. این معنا، نه تنها در ظاهر و باطن الفاظ و جمله‌ها نهفته است، بلکه در اجزا و نیز معنای کلی متن پنهان است. فضای معنایی، منعکس کننده جهت گیری های متن برای تحقق اهداف گفتمانی است که مورد توجه قرار می گیرد.

در فضای ارتباطی: روابط بینامتنی میان ساختار و معنای موجود در متن با ساختارها و معناهای بیرونی متن بررسی می شود. کشف این روابط، شاید مهم ترین مرحله ای است که در تحلیل گفتمان روایی مورد توجه است.

در فضای گفتمانی: شرایط قدرت - حاکمیت که مهم ترین عنصر مؤثر در خلق گفتمان روایی است، بررسی می شود. این شرایط، تعیین کننده رویکرد گفتمانی متون روایی است. در فضای فراگفتمانی: می توان با رابطه میان «فضای گفتمانی» و «گفتمان روایی» در سطوح هم زمانی و در زمانی آشنا شد. این فضا، بیش از آن که به سطح هم زمانی گفتمان توجه داشته باشد، به سطح در زمانی و به عبارت دیگر؛ به فرایند تحول گفتمانی در دوره های مختلف توجه دارد. فضای فراگفتمانی، فضای ترسیم کننده شرایط قدرت - حاکمیت برای بروز گفتمان های مختلف روایی در دوره های مختلف است که با کشف این فضای فراگفتمانی می توان نسبت به فهم روایت های مختلف و تعیین معانی، جهت گیری ها و اهداف آن ها اقدام کرد. این پنج گام در تحلیل متون روایی به روش پدام، فرایندی را ترسیم می کند که در سایه آن می توان نسبت به تحلیل گفتمانی روایی اقدام کرد. نمودار شماره (۱) نشان دهنده این مراحل و معنای هر مرحله برای تحقق این فرایند است.

نمودار ۱. سطوح تحلیل متون روایی

۵- ارتباط‌شناسی گفتمان امام (علیه السلام) با فرقه زیدیه (فضای ارتباطی)

در معنای اصطلاحی «ارتباط» تعاریف بسیاری ذکر شده است که هر یک متناسب با ابعاد، هدف، لوازم، روش و عناصر، متفاوت است (مهدوی، ۱۳۹۵، ص. ۷۲). در ساده‌ترین تعریف، ارسطو می‌گوید: «ارتباط» جست‌وجو برای دست یافتن به کلیه وسایل و امکانات موجود برای ترغیب و اقناع دیگران است. از نظر اندیشمندان امروزی، «فرآیندی که با نمادها، به صورت کلامی و غیرکلامی، آگاهانه یا ناآگاهانه، در درون و سراسر بافت‌های فرهنگی و سپرهای ارتباطی و رسانه‌ها، معنا (اطلاعات، ایده، احساس و ادراک) تولید می‌کند و گستره‌ای در علوم مختلف دارد ارتباط نام دارد (هیبلز، ۱۳۹۲، ص. ۹)؛ همچنین هر نوع عملی که از طرف فردی برای درک طرف مقابل باشد یا انتقال و انتشار اطلاعاتی که او درک کند، چه به صورت مستقیم یا غیرمستقیم یا به کمک وسایل ارتباطی، با مشخصاتی چون: ایده، مهارت، انگیزه و ... و عناصری شامل فرستنده، گیرنده و یک انتقال پیام تا یک تعامل انسانی صورت بگیرد را یک «ارتباط» گویند (محسنیان راد، ۱۳۷۴،

ص. ۵۷) که البته هنوز هم به معنای درست و کاملی از آن نرسیده‌اند (لیتل جان، ۱۳۸۴، ص. ۳۵).

از این رو، ارتباطات طبق مکاتب مختلف تعریف می‌شوند، هر کدام از آن‌ها اهدافی را دربردارد. نظریه‌پردازی در این موضوع نیز با توجه به مکاتب مختلف، دستاوردهای متفاوتی داشته است. امروزه با پیشرفت ارتباطات، با وجود رسانه‌های جمعی، ارتباطات، تأثیرات عمیقی بر مناسبات اجتماعی و روابط انسانی داشته است (شوتس ایشل، ۱۳۹۱، ص. ۱۵). از این رو، در دسته‌بندی انواع ارتباطات اجتماعی، عناصر ارتباطی، ابزارآلات ارتباطی و وظایف آن‌ها و ... تعاریف و اندیشه‌های بسیاری چون: مک لوهان، رایزمن، تونیس، لاسول، کولی، لیپمن و مارکس و ... شاهد هستیم که خطاها و نواقص زیادی دارند (لیتل جان، ۱۳۸۴، ص. ۷۹۵).

براین اساس در جهت‌گیری اسلامی به این علم، بایستی به علوم اسلامی مراجعه کرد و با تبیین اصول و مبانی الهی آن، به نظریه‌های هدفمند الهی رسید.

امروزه نظریه‌های ارتباطات، اساس تمام تجربیات انسانی است که اهداف آن‌ها از پیش تعیین شده و تنها با شناختی از تاریخ و تجارب گذشتگان به دست آمده است که در برخی موارد، به نکات قابل قبولی رسیده‌اند (نه اصل حقیقت) و گاهی از نظر فرهنگی مورد تأیید تمام اقوام و ملیت‌ها نیست.

در فضای ارتباطات روابط بینامتنی میان ساختار و معنای موجود در متن با ساختارها و معانی بیرونی متن مورد بررسی قرار می‌گیرند. کشف این روابط مهم‌ترین مرحله است که در تحلیل گفتمانی، روایی مورد توجه است (بشیر، ۱۳۹۲، ص. ۷۳).

باتوجه به مطالب پیش‌گفته؛ در این پژوهش با طرح عملکرد این نظریه، رویکردشناسی ارتباط‌شناختی امام (علیه‌السلام) با منحرفین واکاوی شده است. رویکرد شناختی ارتباطات امام (علیه‌السلام) با فرقه زیدیه به کلیاتی از نظریه روابط انسانی ایشان اشاره می‌کند که در تمام ابعاد روابط انسانی مشابه، قابل‌درک و تعمیم است. بعد از توضیحی کوتاه، مدل پیشنهادی، در کنار روش پدام به کار گرفته می‌شود تا در فهم بهتر الگوبرداری از رفتارشناسی امام (علیه‌السلام) در مقابله با فرقه زیدیه، کارایی بیشتری

داشته و نتیجه مطلوب تری حاصل شود. بنابراین در این پژوهش رویکردشناسی رفتاری امام (علیه السلام) با شش رویکرد با عناوین ذیل تفکیک شده است:

۱-۵- رویکرد جذبی

در رویکرد جذبی، هدف فقط «هدایت طرف مقابل» است. اینکه جذب با چه روش‌هایی صورت می‌گیرد، به شخصیت، شرایط مکان و زمان بستگی دارد. گاهی امام (علیه السلام) با طرد کردن، به فکر جذب طرف مقابل است، یا با بی‌اعتنایی نسبت به او، نیت تقریب او یا دیگران را به خود دارد. این رویکرد بیشترین امتیاز را در شیوه رفتار امامان معصوم (علیهم السلام) دارد؛ زیرا ایشان برای دعوت به امر به معروف و نهی از منکر، فراخوانده شده‌اند. از بارزترین روش‌های این رویکرد، نصیحت و ارشاد، صلح‌رحم، مناظره و تحدی است.

۲-۵- رویکرد دفعی

هدف در این رویکرد «دفع خطر و آسیب» است. این روش با توجه به نیت و قصد عمل‌کننده می‌تواند در خفا یا آشکار صورت گیرد. از انواع آن: طرد کردن، بی‌توجهی، انتقاد شدید، ابراز تنفر، نکوهش و... اشاره کرد.

۳-۵- رویکرد انفعالی

این رویکرد با «منفعل نشان دادن خود» به چند بعد می‌تواند توجه داشته باشد؛ تقیه، فهم عمیق مطلب برای طرف مقابل، حفظ جان و مال، پایین آوردن ارزش و اهمیت موضوع و... .

۴-۵- رویکرد تدافعی

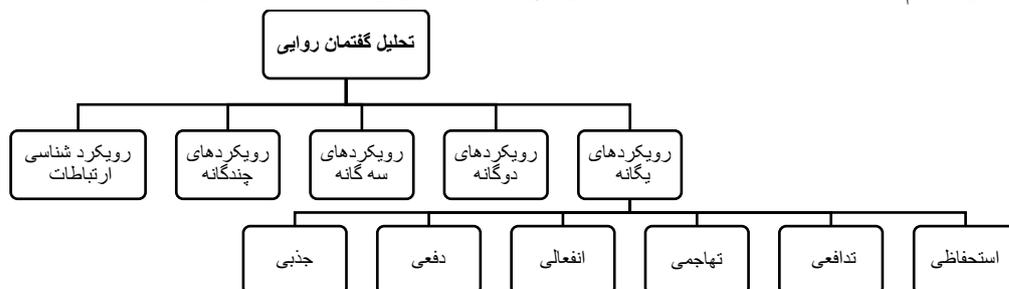
دفاع از حق و حقیقت، تنها دلیل این رویکرد است که به‌طور قطع شرط آن داشتن شناخت صحیح از واقعیت و حقیقت است. مبارزه، تبلیغ، سکوت، سخنرانی، گرفتن شاهد، ایثار جان، گریستن و... روش‌های معتنا بهی هستند که مورد استفاده قرار می‌گیرند. بصیرت در انتخاب روش، مبتنی بر شناخت سطح مخاطب و زمان و مکان عمل است.

۵-۵- رویکرد تهاجمی

غافلگیری و حمله با برنامه‌ریزی دقیق، از اصول این رویکرد است، تهاجم به سرعت و به‌جا صورت می‌گیرد تا اثر مطلوب و دلخواه را به‌جای بگذارد. این رویکرد نیز مانند تمام رویکردها نیازمند بصیرت کامل و شناخت موقعیت است. از روش‌های اجرایی آن: زدو خورد، جبهه‌گیری کلامی و فیزیکی، ابراز خشم و نفرت، سلاح‌گیری، مرزبندی و... می‌تواند است.

۵-۶- رویکرد استحضافی

این رویکرد به «حفظ دین، جان، مال، فرهنگ و...» می‌نگرد. پنهان شدن، هم‌رنگی با محیط، سکوت، اظهار عدم فعالیت، تغافل و... به این امر کمک می‌کند. در رویکرد استحضافی، راهبردهای ائمه معصوم (علیه‌السلام) با اولویت‌بندی‌های خاص جلو رفته است. بارزترین تاکتیک این رویکرد نزد ایشان تقیه و رازداری است. این رویکردها سلوک‌های رفتاری امام (علیه‌السلام) را قابل تقلید می‌کند. از طرفی، ملموس شدن چگونگی رفتار با افراد، جریان‌های فکری - اعتقادی، سیاسی، حکومتی و... مختلف، به عمل‌گرایی صحیح انسان در آموزه‌های دینی می‌انجامد که همین امر، مدنظر رهبران دینی در تربیت انسان‌ها بوده است (خاکپور، ۱۳۹۶، ص. ۹۱).
روش ادغام رویکردها با اهداف متفاوت نیز می‌تواند جایگزین یک رویکرد شود.

نمودار ۲. روش ادغام رویکردها

در توضیح این مدل، تفاوت‌های رفتاری را با اطلاعات به‌دست‌آمده از شخصیت عنصر مورد گفتمان، گرد هم آورده و رویکردشناسی ارتباطی باتوجه‌به شیوه عملی امام (علیه‌السلام) بیان می‌شود. تعدد روایات برای یک شخصیت باید دسته‌بندی شود تا روال زمانی آن به دست آید. سپس به رویکردشناسی ارتباطی پرداخته شود. به‌طور مثال، چندین

روایت برای «زید بن علی» نقل شده است. از این میان، تعدادی قبل از قیام خونین ایشان صادر شده است و تعدادی ناظر به بعد قیام است. نکته قابل توجه این است که در هر یک، رویکردهای امام (علیه السلام) متفاوت است. چندگانه بودن رویکردها در برخی رفتارشناسی‌های امام (علیه السلام) نشان از همین امر دارد. از طرفی، می‌توان با بهره‌گیری از این چندگانه‌ها، انحراف فرد را سطح‌بندی کرد، از فواید این مدل، موارد زیر را می‌توان برشمرد:

۱. شناسایی موقعیت‌های هر فرقه انحرافی در عصر خود و اثرهای آن فرقه؛
۲. تحلیل انحراف‌ها و محدوده‌گیری برای اثر مخرب انحراف فرقه؛
۳. شناسایی و پیشگویی رفتارهای احتمالی فرقه‌های منحرف مشابه امروز با عصرهای گذشته؛
۴. شناخت چگونگی عملکرد رویکردهای ارتباطی در تاریخ و اهداف آن‌ها؛
۵. تبیین فقهی شیوه‌های عملی در جذب، دفع، منفعل بودن و موارد شبیه آن؛
۶. تبیین گفتمان‌های مؤثر در ارتباطات با منحرفان، مخالفان؛
۷. چگونگی ارتباط با منحرفان.

این رویکردشناسی ارتباطات با تمرکز بر هدف، پس از شناخت و معرفت نسبت به شخصیت منحرف و در نگاه کلی‌تر به فرقه‌های منحرف، صورت می‌پذیرد. از این رو، چگونگی رفتار با یک منحرف (مخالف، دشمن یا منافق ...) رفتار درون‌گروهی (بین فردی) را نیز در نظر دارد که البته قابل تعمیم به جامعه بزرگ‌تر نیز هست.

۶- رویکردشناسی ارتباطات امام باقر (علیه السلام) در گفتمان با زیدیه

قبل از رویکردشناسی ارتباطات امام باقر (علیه السلام) با فرقه زیدیه، لازم است، روش کار و شیوه گردآوری داده‌ها در پژوهش پیش رو، تبیین گردد. با تأمل در کتاب‌های رجال شیعه، مثل رجال کشی، عیاشی، ابن غضائری، حلی و معجم الرجال خوبی و دقت در کتاب‌های تاریخی، در کنار تأمل در کتاب‌های روایی شیعه، به شخصیت‌های اصلی زیدیه، یعنی رهبران قیام‌ها و اندیشمندان آن‌ها دست می‌یابیم. نکته قابل تأمل این است که در متن پیش رو روایت را به‌مثابه گفتمان در نظر گرفته‌ایم و اگرچه به منابع تاریخی

هم مراجعه شده است؛ اما منبع اصلی - با توجه به نوع کار - کتاب‌های اصیل روایی شیعه است. از این رو نقش کتب اربعه شیعه و کتاب‌های رجال اصیل پررنگ‌تر است. با توجه به مطالب پیش گفته، طبق بررسی‌های انجام شده کنش شخصیت‌های برجسته زیدیه، روشن می‌شود. پس از آن، به رویکردشناسی رفتار امام (علیه‌السلام) پرداخته شده است. نکته قابل توجه این است که درصد گذاری رویکردها با توجه به احادیث رسیده از کتاب‌های (اصول کافی، رجال طوسی، رجال کشی، رجال نجاشی و...) به دست آمده است. تعداد روایاتی که در این تحقیق بر اساس آن‌ها به درصدگیری و قضاوت درباره رویکرد ارتباطات امام نسبت به سران فرقه زیدیه پرداخته شده، ۲۸ روایت است که بیشترین درصد روایت‌ها مربوط به رویکرد دفعی - تهاجمی است. درصدگیری رویکردشناسی امام (علیه‌السلام) با این فرقه را می‌توان در جدول زیر مشاهده کرد.

جدول ۱. رویکرد شناسی ارتباطات امام باقر (علیه‌السلام) با شخصیت‌های متفاوت زیدیه

شخصیت	کنش شخصیت	رویکردشناسی رفتاری	شیوه عملی امام باقر (علیه‌السلام)
زید بن علی	حق‌گرا	رویکرد جذبی - دفعی - تدافعی	نصیحت، ارشاد، اتمام حجت، ابراز کرامت
سالم بن ابی حفصه (ابویونس)	رهبر فتنه	رویکرد دفعی - تهاجمی	نکوهش، تکذیب
ابی الجارود ^۱	عالم دروغ‌گو	رویکرد دفعی - تهاجمی	تحقیر و بی‌اعتنایی، طرد
کنیرالنواء ^۲	گمراه مدعی	رویکرد دفعی - تهاجمی	تکذیب، طرد
حکم بن عتیبه ^۳	گمراه کذاب	رویکرد دفعی - تهاجمی - جذبی	احترام، تکذیب، نفرین
ثابت بن هرمز - ابومقدم ^۴	گمراه	رویکرد دفعی - تهاجمی	تکذیب، نفرین
سلمه بن کهیل	مدعی دروغ‌گو	رویکرد دفعی - تهاجمی	تکذیب، نفرین

۱. ابن معین، ۲۶۹/۱؛ بخاری، ۳۷۱/۳

۲. طوسی، ۴/۱۳۴؛ حلی، ۱/۲۴۹

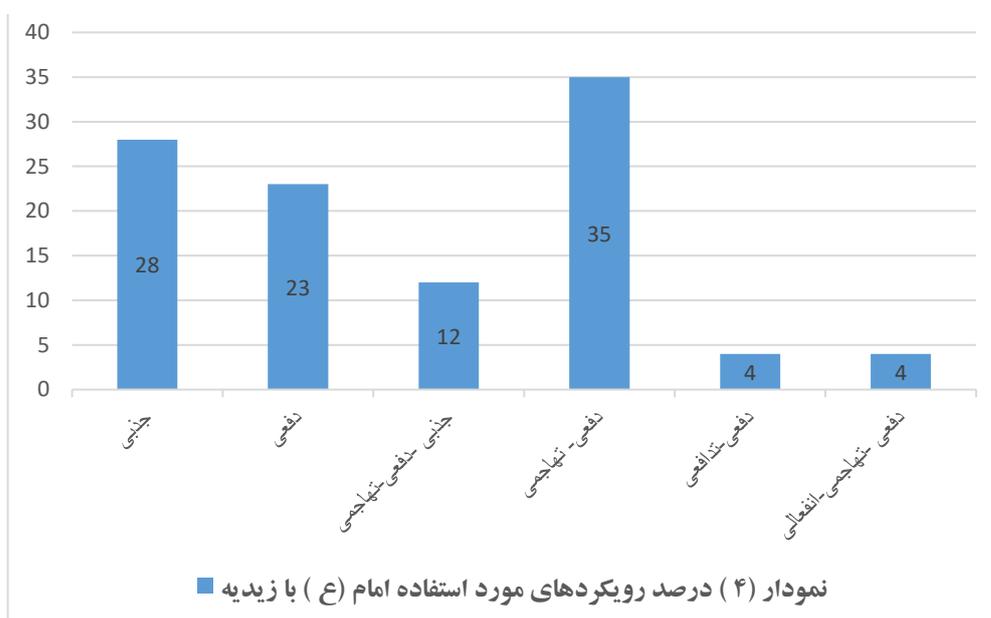
۳. طوسی، ۱۰۲/۱۷۱؛ طوسی، ۲۲۳/۱۴۲؛ ابن داوود، ۱۷۵/۴۴۹؛ حلی ۱/۲۱۸

۴. خوبی، ۲۵۸/۱؛ ابن داوود ۲۷۹/۷۸ و ۸۵/۴۳۳

تحلیل رویکرد ارتباطات امام باقر (علیه السلام) با فرقه زیدیه.../حسین خاکپور و همکاران *پژوهش‌های ارتباطات* ۱۳۵

مدعی دروغ‌گو	رویکرد دفعی - تهاجمی	نصیحت، ارشاد، اتمام حجت	هارون بن سعید عجللی
مشتبه شدن حق	مشتبه شدن حق	هدایت، اتمام حجت، مرزبندی بین حق و باطل	عامه ^۱

از این رو، درصدگیری رویکردشناسی امام (علیه السلام) با این فرقه در قالب نمودار زیر ارائه شده است.

از این رو، میزان رویکردها در یک نگاه، قابل بررسی است. باتوجه به روایات رسیده و تحلیل گفتمان روایی، عناصر رفتارشناختی امام باقر (علیه السلام) در مواجهه با زیدیه روشن می‌شود که طبق مؤلفه‌های رفتارشناسی اسلامی در بعد جذب و دفع، رویکردهای اسلامی (جذب، دفعی، دفاعی، منفعل، استحفاظی و تهاجمی) را مدنظر قرار داده است. این مؤلفه‌ها اهدافی هستند که به شیوه‌های متفاوت قابل اجرا و تنها با شناخت و بصیرت کافی اجرا می‌شوند و واجب‌ترین قاعده اجرایی آن «قوانین دین اسلام» است.

۱. قاضی نعمان، ۲۲۵/۱؛ صفار، ۱۴۰۱: ۹۰؛ مزی، ۱۹۸۵: ۴۳/۲؛ ابن شهر آشوب، ۱۹۶۵: ۲۷۹/۲؛ مشکور، ۱۱۳؛

صدوق، ۱۴۰۴: ۲۲۷/۲؛ صدوق، ۱۴۰۴: ۴۱۵

۷- تحلیل متن گفتمان امام (علیه‌السلام) (فضای معنایی، ساختاری، ارتباطی)

این مرحله به معنای، انتخاب آگاهانه متون هدف‌دار برای تأمین رابطه معنا و هدف است. در اینجا قرائت متن نباید یک قرائت گزینشی باشد. بنابراین در این مرحله باید دو کار اصلی صورت گیرد: ۱. قرائت کل متن و ایجاد شناخت ذهنی کافی برای تمامیت متن، ۲. انتخاب متون هدف‌دار برای تحلیل‌های بعدی که رابطه مشخصی را میان معنا و هدف تحلیل ایجاد نماید. در این مرحله، نوعی از «گزینش» لفظی و معنایی وجود دارد که به سادگی نبوده و تلاش دارد تا هرچه بیشتر به دال مرکزی نزدیک باشند. دال مرکزی، نقطه اتکا معنای جمله است. گاه این دال، برای تحلیل‌گر، روشن و واضح بوده و گاهی نیز ضمنی، پنهان و استنباطی است. از این رو گزینش جملات و عبارات، در مرحله اول باید با هوشیاری انجام شود، چراکه هرگونه اشکال در این انتخاب می‌تواند کل تحلیل را متأثر از خود کند (بشیر، ۱۳۹۵، ص. ۱۷۳).

با بررسی در شخصیت‌های زیدی در تحلیل گفتمان‌های ارتباطی شناختی امام (علیه‌السلام) چگونگی تشخیص و توضیح رویکردشناسی - شناختی ایشان، فراهم می‌شود. این بررسی شامل: فضای ساختاری، فضای معنایی و فضای ارتباطی، می‌شود.

جدول ۲. چگونگی تشخیص و توضیح رویکردشناسی - شناختی

فضای ساختاری	فضای معنایی	فضای ارتباطی
به خدا این برادر من در کوفه خروج خواهد کرد و کشته خواهد شد و مصلوب می‌شود سپس سرش را در شهر می‌گردانند. ^۱	امام (علیه‌السلام) با ابراز کرامت به بیان حقایق گمشده پرداخته‌اند.	رویکرد جذبی: نصیحت و ارشاد، اتمام حجت، ابراز کرامت

۱. خصیبی، ۱۴۱۱، ص. ۲۴۱ جریان زیدیه بیشتر یک جریان سیاسی و انقلابی علیه بنی‌امیه بود تا یک جریان فکری یا اندیشه‌ای یا دینی، امام سجاد و امام باقر (ع) از این اقدام حمایت علنی نکردند اما از شهادت زید و یاران او متأثر شدند و در حق آن‌ها دعا کردند.

تحلیل رویکرد ارتباطات امام باقر (علیه السلام) با فرقه زیدیه.../حسین خاکپور و همکاران *روزنامه ارتباطات* ۱۳۷

تو در محله کناسه مصلوب می شوی ^۱	در این گفتمان امام (علیه السلام) به زید هشدار می دهد و با وی اتمام حجت می کند.	رویکرد دفعی - تدافعی: سرزنش و نکوهش
درباره او دیگر سخن مگو که هرگز به راه درستی نمی رسد. ^۲	امام (علیه السلام) با این گفتمان بر غفلت و نادانی سالم بیشتر تأکید می کند.	رویکرد دفعی - تهاجمی: توصیه غیرمستقیم به ترک ارتباط با او، اظهار خطاهای منحرف
وای بر سالم که جایگاه امام را نمی داند. ^۳	در این گفتمان واکنش امام (علیه السلام) نیز در حد معرفی سالم به عنوان فرد بی خبر و غافل از مقام و جایگاه اهل بیت است.	رویکرد دفعی - تهاجمی: اتمام حجت، ابراز کرامت برای اثبات امامت خویش
او را کذاب و مکذب و حتی کافر وصف می کنند. ^۴	هدف امام (علیه السلام) از این گفتمان ترک ارتباط با چنین فردی است.	رویکرد دفعی - تهاجمی: طرد و نفرین
کذاب و مکذب و گمراه کننده بسیاری از مردم می خوانند. ^۵	در این گفتمان امام (علیه السلام) او را به عنوان یک مخالف مطرح و سخنانش را نقد و او را سرزنش می کند.	رویکرد دفعی - تهاجمی: دفع کافر لجاج
او را نفرین کردند و دروغ گو خواندند. ^۶	تکذیب، توصیه غیرمستقیم به ترک ارتباط با او	رویکرد دفعی - تهاجمی: لعن و نفرین

۲. کلینی، ۱۴۰۷: ۳۵۷/۱. در روایتی از یونس بن خباب نقل شده است که روزی امام باقر (ع) زید را طلبید به او بسیار ابراز محبت کرد و با او بسیار گرم گرفت، آنگاه وی را در آغوش خود فشرد و باحالتی آمیخته با اندوه و تأثر فرمود: برادر عزیز تو را به خدا پناه می دهم که همان به دار آویخته کناسه باشی (اصفهانی، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۱).

۳. کشی، ۱۴۰۴: ۵۰۳/۲-۵۰۴

۳. کشی ۱۴۰۴: ۵۰۳/۲-۵۰۴

۵. کشی ۱۴۰۴: ۴۹۹۹/۲-۵۰۹ امام باقر (ع) در دوران زندگانی خود، هرگاه ابوالجارود را می دید او را ارشاد می کرد و شیعیان را از نزدیک شدن به او باز می داشت و می فرمود: «او شیطان نایبناست. او کورچشم و کوردل است» (شهرستانی، ۱۴۱۵، ص. ۲۲۷؛ مشکور، ۱۳۷۵، ص. ۶۵).

۶. کشی ۱۴۰۴: ۴۹۶/۲-۵۰۹

۱. طوسی، ۱۴۰۴: ۲۳۰/۱

رویکرد جذبی - دفعی - تدافعی: اتمام حجت، اثبات امامت خویش	در این گفت‌وگو امام (علیه‌السلام) با حکم چنان است که می‌تواند احترام و محبت امام (علیه‌السلام) را درباره وی برداشت کرد.	امام به حکم بن عتیبه پیغام فرستادند که به هرکجا از شرق و غرب عالم می‌خواهید سربکشید؛ اما بدانید که علم صحیح را جز از اهل بیت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) دریافت نخواهید کرد.^۱
رویکرد دفعی - تهاجمی: افشاگری، معرفی عقاید و مکاتب انحرافی	در این گفت‌وگو امام (علیه‌السلام) به معرفی او به عنوان الگویی غلط پرداخته و دیگران را از همانندی با او برحذر داشته است.	... آنان را گمراهانی خواندند که بسیاری از مردم به وسیله آنان گمراه شده‌اند و در ادامه آنان را مصداق آیه «و من الناس من یقول آمنا بالله و بالیوم الآخر و ما هم بمؤمنین» می‌داند.^۲
رویکرد دفعی - تهاجمی: افشاگری، اعلان بی‌زاری و برائت	امام (علیه‌السلام) این گفت‌وگو را با هدف نشان دادن الگوهای غلط برای اجتناب و قطع ارتباط با آنان انجام می‌دهد.	بسیاری را گمراه کردند.^۳
رویکرد دفعی - تهاجمی - انفعالی: فهم عمیق مطلب برای طرف مقابل	تصحیح عقاید را امام (علیه‌السلام) با روش‌های متفاوتی اجرا کرده‌اند. در این مثال، بایبان مصداق آیه به	او را مصداق آیه «ان الذین اتخذوا العجل...» می‌داند.^۴

۲. طوسی، ۱۴۰۴: ۳۶۹/۱ «عبدالله بن عطاء مکی» می‌گوید: هرگز دانشمندان را نزد کسی چنان حقیر و کوچک نیافتم که نزد امام باقر علیه‌السلام؛ «حکم بن عتیبه» که در چشم مردمان جایگاه علمی والایی داشت در پیشگاه امام باقر چونان کودکی در برابر آموزگار بود (مفید، ۱۴۱۴، ص. ۲۶۴)

۳. صدوق ۱۴۰۴: ۱۵۴۴/۴

۴. عیاشی ۳۲۶/۱، کشی ۱۴۰۴: ۵۰۹/۲. امام باقر علیه‌السلام در بیاناتی به ماهیت بی‌خاصیت و بی‌بنیان این فرقه و سران آن اشاره کرده‌اند که در واقع بطلان دستاورد این گروه را به اصحاب خویش گوشزد می‌کنند و در مسیر هدایت شیعه به معرفی مستقیم چهره‌های گمراه مخالفین می‌پردازند و در مورد کثیر النواء لعن وارد شده و او را از جمله کافران و کاذبان و مکذوبون شمرده‌اند.

۱. عیاشی ۲۹/۲ در زمان امام باقر علیه‌السلام فرقه‌های انحرافی بسیاری پدیدار شده بود که امام در مقام پاسداری در قالب مناظره با سران فرقه‌ها یا در بین اصحاب خود، پوچی عقاید منحرفان را آشکار می‌کرد و به این وسیله از پایگاه‌های فکری و عقیدتی شیعه دفاع می‌کرد (هادی منش، ۱۳۸۴، ص. ۲۴).

	معرفی حقایق گم شده پرداخته‌اند.	
رویکرد دفعی-تهاجمی: توصیه غیرمستقیم به ترک ارتباط با او	در این گفتمان امام (علیه السلام) با بصیرت کامل و شناخت موقعیت به معرفی وی پرداخته است.	او را مصداق آیه «و ان الشیاطین...» می‌داند. ^۱
رویکرد دفعی-تهاجمی: اتمام حجت، بیان مقام امامت	در این گفتمان امام با اتمام حجت به بیان مقام والای امامت و علم لدنی آنان پرداخته است.	ایشان را سرزنش می‌کند که شرق و غرب را بگردید علم تنها نزد اهل بیت است. ^۲

۱-۷- مرحله عمیق تحلیل گفتمان امام (علیه السلام)

در این مرحله معناهای محتمل متن، با در نظر گرفتن موارد پیش رو استخراج می‌شوند. بینامتنیت‌های ممکن که در «ساخت معنایی» متن دخالت داشته یا می‌توانند بر مبنای نگاه تحلیل‌گر دخالت داشته باشند. این معناها باتکیه بر بینامتنیت‌های گوناگون استنباط می‌شوند، بخشی از آن متعلق به تولیدکننده متن، بخشی به خود متن و بخشی دیگر که شاید بزرگ‌تر از هر دو بخش قبلی باشند، متعلق به تحلیل‌گر است.

جدول ۳. معناهای محتمل متن

دال‌های اساسی	دال‌های گفتمانی مرحله سوم تحلیل
ارشاد، پیشگویی و مخالفت با رهبر قیام	ابراز کرامت و اتمام حجت با زید بن علی
فاصله‌گیری و عدم اظهار نظر جهت حفظ و احترام	توصیه غیرمستقیم به ترک ارتباط با سالم بن ابی حفصه
اظهار ابراز تنفر از مدعی دروغ‌گو	دفع و طرد و نفرین کثیرالنواء و ابوالجارود
دعوت به امامت خود، برتری طلبی علمی	اثبات امامت خویش بر حکم
مخالفت مستقیم با عقاید منحرف، لدنی بودن علم امام و برتری ایشان بر عالمیان	۱- معرفی عقاید و مکاتب انحرافی ثابت بن هرمز ۲- بیان مقام والای امامت و علم لدنی آنان
قطع ارتباط با مدعیان دروغ‌گو	اعلان بیزاری و برائت از سلمه بن کهیل

۲. عیاشی ۳۷۵/۱

۳. کشی ۱۴۰۴: ۴۶۸/۲، با تعابیری مشابه نجاشی ۱۴۱۶، ص. ۳۶۰

فهم عمیق مطلب برای طرف مقابل	برائت از امور غیراخلاقی، بصیرت افزایی

۲-۷- مرحله عمیق تر تحلیل گفتمان امام (علیه السلام)

این مرحله دارای مراتبی است که این مراتب بیش از آن که به اصل متن، یا حتی گفتمان حاکم بر متن وابسته باشند، به حضور فعال تحلیل گر در صحنه های مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، دینی و غیره وابسته است. این مرحله، مرحله حساس تحلیل است؛ در این مرحله تحلیل گر روابط کشف شده میان متن و زمینه را با توجه به فرامتن مورد توجه قرار می دهد. به هر حال «این مرحله، در حقیقت مرحله ایجاد رابطه معنایی میان گفته ها و ناگفته هاست. در این مرحله، کشف ناگفته ها، بر پایه گفته ها انجام می گیرد» (بشیر، ۱۳۹۵، ص. ۱۷۸).

جدول ۴. روابط کشف شده میان متن و زمینه

دال های اساسی	دال های فراگفتمانی امام (علیه السلام)
پیشگویی و مخالفت با رهبر قیام	برائت و مخالفت با اصول غیراخلاقی قیام زید
فاصله گیری و عدم اظهار	بی اعتنایی، عدم ارشاد
اظهار ابراز تنفر از مدعی دروغ گو	نفرین، نکوهش و مخالفت مستقیم امام برای وی
مخالفت مستقیم با عقاید منحرف	شناخت کامل دشمن، افشاگری امام از باطن اعمال
قطع ارتباط با مدعیان دروغ گو	حرام بودن ارتباط با مدعی دروغ گو
اثبات امامت خویش	راه های تشخیص امام بر حق

بحث و بررسی

گفتمان های امام از خصلت کلامی برخوردار بوده و با نقد مبانی و مفروضات کلامی فرقه زیدیه زمینه گسترش و تدوین مکتب کلامی شیعه امامیه را فراهم می کند. در رویکردشناسی ارتباط شناختی امام در مواجهه با زیدیه آموزه های ارزشمندی دیده می شود که گونه های ارتباطی را با داشتن شناخت صحیح از جامعه، اعتقادات و تفکرات فرق منحرف می توان الگو برداری کرد؛ رویکرد امام در سه سطح شناختی، عاطفی و عملکردی تحلیل می شود، از شیوه های انجام رویکردهای غالب گفتمان موارد زیر است:

۱- افشاگری ماهیت منحرفان تا جامعه از آنها برحذر شود و همچنین می‌توان تهدیدی برای افرادی باشد که اگر انحرافات از این دست را مرتکب شوند چشمان بیداری هستند که آنها را رصد کرده و رسوا سازند.

۲- نشان دادن احساسات در برابر برخی از انحرافات، حاکی از شدت تأثیر امام از آن موضوع است. ایشان به‌غیر از این که با بیان و اندیشه‌ورزی با انحراف مقابله می‌کردند با نشان دادن احساسات خود درباره موضوعی خاص مانند اظهار تنفر از فرد منحرف که میزان اهمیت موضوع را برای مخاطب روشن‌تر می‌کند.

۳- وقتی امام (علیه السلام) نسبت به برخی افراد اتمام حجت می‌کردند اما آنها سعی در ادامه روش انحرافی خود که منجر به اضلال مردم و زشت شدن چهره دین داشتند برای کاستن از شدت تأثیرات منفی آنان، آنها را تحقیر و تقبیح هم می‌کردند. رویکرد شناسی رفتار امام (علیه السلام) در مواجهه با فرقه زیدیه، به دلیل تنوع رفتار و نحوه تفکیک شخصیت‌ها در شیوه ارتباطی، بسیار سودمند و مورد نیاز است. امام در مواجهه با این فرقه رویکرد دفعی را به شیوه‌های متفاوتی اجرا کرده‌اند، حتی در یک گفتمان نیز با نوع انتخاب کلمات، فضای گفتاری امام (علیه السلام) قابل تحلیل و برداشت است. از سوی دیگر، این رویکردها می‌تواند ما را در الگوگیری بهتر و دقیق‌تر از گفتار و رفتار معصومین (علیه السلام) سوق دهد؛ تحلیل گفتمان روایات معصومین (علیه السلام) از بهترین راه‌های تدبر و رسیدن به معنای نهفته در رفتار آنان است.

نتیجه‌گیری

رویکرد شناسی رفتار امام با فرقه زیدیه به دلیل تنوع رفتار و نحوه تفکیک شخصیت‌ها در شیوه ارتباطی، ارتباطات بسیار سودمند و مورد نیاز است. امام باقر (علیه السلام) رویکردهای متفاوت ارتباطی با سران و پیروان این فرقه داشتند؛ اما نکته بارز آن این است که امام با وجود اثبات حقانیت و ابطال طرف‌های گفتمان، از منازعه گفتمانی اخلاق‌گریز برحذر بوده و در کمال صراحت، دقت، ادب و احترام، این گفتمان‌ها را به عرصه‌ای برای اثبات حقانیت شیعه امامیه در برابر مخالفان (زیدیه) بدل کردند. نکته قابل تأمل این است

که گرچه رویکرد امام باقر (علیه‌السلام) ابتدا در جهت جذب این فرقه است (جذبی) که البته بیشتر در مواجهه با پیروان زیدیه مشاهده می‌شود؛ اما در مواردی امام جانب استحقاقی و تهاجمی به خود گرفته و آن‌ها را که دیگر اهل اصلاح نیستند، طرد می‌نماید. این گفتمان در مواجهه امام با برخی از سران زیدیه که اهل عناد هستند خیلی مشهود است. از این رو گفتمان دفعی-تهاجمی امام (علیه‌السلام) در مواجهه با آن‌ها وجه غالب به خود می‌گیرد. نتیجه دیگری که از این پژوهش حاصل می‌شود این است که: تفکیک مخاطب در نوع رویکرد تأثیر دارد. اجرای گفتمان و ارتباط‌های کلامی امام باقر (علیه‌السلام) در تشخیص نوع رویکرد کمک‌کننده است. شیوه‌های اجرای رویکردها، همواره متناسب با شرایط و موقعیت است. گاهی یک رویکرد با شیوه‌های گوناگونی قابل انجام است. این همه نشان از دقت، زمانه‌شناسی، مخاطب‌شناسی امام باقر (علیه‌السلام) دارد که در نوع خود کم‌نظیر است. عدم مماشات امام باقر (علیه‌السلام) با سران فتنه تا حدی است که وقتی حضرت نسبت به برخی افراد اتمام حجت می‌کردند اما آن‌ها سعی در ادامه روش انحرافی خود که منجر به گمراهی مردم و زشت شدن چهره دین می‌شد، برای کاستن از شدت تأثیرات منفی آنان، آن‌ها را تحقیر و تقبیح هم می‌کردند. امام از آن‌ها به‌طور صریح کناره می‌گرفتند و به انحراف آن‌ها تصریح می‌کردند. این رویکرد امروزه می‌تواند به‌عنوان الگویی راهبردی برای جامعه ما بدل شود.

کتابنامه

- قرآن کریم.
- ابن شهر آشوب، ابن ابی نصر (۱۳۷۵ ق). مناقب آل ابیطالب. نجف: المطبعة الحیدریه.
- امامی، منصور (۱۳۹۵). گونه‌شناسی برخورد صادقین (علیهم‌السلام) با فرقه‌های مختلف. قم: دانشگاه معارف اسلامی.
- امیر پور، مهناز (۱۳۹۲). مبانی کلی نظریه‌های ارتباط‌جمعی. تهران: قدیانی.
- ابن داوود حلی، حسن (۱۳۹۲). رجال ابن داوود. بیروت: مطبعة الحیدریه.
- ابن معین، یحیی، تاریخ ابن معین به روایه الدرری. به کوشش عبدالله احمد بن حسن، بیروت: دارالقلم.
- اصفهانی، ابوالفرج (۱۳۸۵). مقاتل الطالبین. نجف: المكتبة الحیدریه.

- اکبری، ملیحه (۱۳۹۶). رویکردشناسی امام رضا در مواجهه با جریان‌های انحرافی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- باقر زاده، منصور (۱۳۹۶). بررسی سیاست امامین صادقین در برابر فرق انحرافی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، شاهرود: دانشگاه آزاد اسلامی.
- بشیر، حسن (۱۳۹۲). رویکردهای اجتماعی در گفتمان روایی امام صادق (علیه السلام). تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام) و پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- بشیر، حسن (۱۳۹۲). گفتمان ولایت‌مندی امام رضا (علیه السلام) میان دو رویکرد «زیست-قدرت». مجله فرهنگ رضوی، سال اول شماره ۳، صص. ۸۷-۴۹.
- بشیر، حسن (۱۳۹۵). کاربرد تحلیل گفتمان در فهم منابع دینی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- بشیر، حسن و حمیدرضا حاتمی (۱۳۸۸). مطالعه مقایسه‌ای رویکردهای انتخاباتی: تحلیل گفتمان سرمقاله‌های جمهوری اسلامی و کیهان درباره دومین مرحله انتخابات مجلس هشتم. فصلنامه پژوهش‌های ارتباطی، سال ۱۶، ش. ۵۷.
- بشیر، حسن (۱۳۸۵). تحلیل گفتمان دریچه‌ای برای کشف ناگفته‌ها. تهران: مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، *التاریخ الکبیر*. بیروت: مکتب الاسلامیه.
- جعفریان، رسول (۱۳۹۱). *تاریخ تشیع*. تهران: علم.
- جلالی نائینی، سید محمدرضا (۱۳۶۲). *توضیح الملل*. تهران: اقبال.
- خویی، ابولقاسم (۱۳۷۲). *معجم الرجال الحدیث*. بیروت: مرکز نشر الثقافه الاسلامیه فی العالم.
- خضری، احمد (۱۳۹۰). *تاریخ تشیع ۱*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- خاکپور، حسین؛ اکبری، ملیحه؛ نوری، ابراهیم (۱۳۹۶). تحلیل رویکرد ارتباطات امام رضا (علیه السلام) با فرقه زیدیه. فصلنامه فرهنگ رضوی، دوره ۶ شماره ۴، صص. ۱۰۴-۸۶.
- رضایی، ابوالفضل (۱۳۹۵). *الوجیز فی تاریخ ادب عربی*. جهاد دانشگاهی.
- شوئس ایشل، رینر (۱۳۹۱). *مبانی جامعه‌شناسی ارتباطات*. تهران: نشر نی.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۴۱۵). *الملل و النحل*. تخریج: محمد فتح الله بدران، قاهره: مکتب المجلوب المصریه.
- صفری فروشانی، نعمت الله (۱۳۹۳). تعاملات فکری- فرهنگی زیدیه در عصر صادقین. فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۲۰.

- صفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴). *بصائر الدرجات*. به کوشش میرزا محسن کوچه باغی، تهران: مدرسه اعلمی.
- صدوق، ابن بابویه (۱۴۰۴). *من لایحضره الفقیه*. تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: جماعه المدرسین.
- صدوق، محمد بن علی (۱۴۰۴). *عیون*. تحقیق، حسین اعلمی، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۴). *اختیار معرفه الرجال*، تحقیق سید مهدی رجائی، قم: مؤسسه آل البيت.
- عیاشی، محمد بن مسعود، *التفسیر*. تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه.
- علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر حلی (۱۴۱۷). *خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال*، بی جا: الفقاهه.
- فرمانیان، مهدی (۱۳۸۷). *آشنایی با فرق تشیع*. قم: حوزه علمیه، مرکز مدیریت.
- فرجامی، اعظم (۱۳۹۰). *تاثیر زیدیه بر حدیث امامیه*. قم: مرکز تربیت مدرس.
- قاضی نعمان، نعمان بن محمد، *شرح الاخبار فی فضائل الائمه الابرار*. تحقیق سید محمد حسینی جلالی، قم: جماعه المدرسین، بی تا.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). *اصول کافی*. (علی اکبر غفاری، مترجم)، تهران: دارالکتب اسلامیه.
- کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۴). *الرجال*. تحقیق: میرداماد، محمدباقر مجلسی، مهدی رجائی، قم: مؤسسه آل بیت.
- لیتل جان، استیفن (۱۳۸۴). *نظریه‌های ارتباطات*. (سیدمرتضی نور بخش، مترجم)، تهران: جنگل.
- مشکور، محمدجواد (۱۳۷۵). *فرهنگ فرق اسلامی*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- مزی، یوسف (۱۹۸۵). *تهذیب الاکمال*. تحقیق بشار عواد معروف، بیروت: الرساله.
- مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۴). *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*. بیروت: دارالمفید.
- مهدوی، هادی (۱۳۹۵). *روان‌شناسی ارتباط در جمع‌آوری اطلاعات انسانی*. تهران: اطلاعات و امنیت ملی.
- میرفخرائی، تژا (۱۳۸۳). *فرایند تحلیل گفتمان*. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.

تحلیل رویکرد ارتباطات امام باقر (علیه السلام) با فرقه زیدیه.../حسین خاکپور و همکاران *پژوهش‌های ارتباطات* ۱۴۵

- محسنیان راد، مهدی (۱۳۷۴). ارتباط‌شناسی. تهران: سروش.
- نجاشی (۱۴۱۶). *رجال نجاشی*. قم: مؤسسه نشر الاسلامی.
- هادی منش، ابولفضل (۱۳۸۴). مبارزات فرهنگی امام باقر، *مجله مبلغان*. شماره ۶۴، صص. ۱۱-۲۴.
- هیبلز، سارا؛ ریچارد. ال. ویور (۱۳۹۲). ارتباط موثر. (عفت یحیایی، عباس بهزادی مقدم، رقیه ارجی و فاطمه کاظم‌زاده، مترجمان)، مشهد: انتشارات فرا انگیزش.